

e-ISSN: 1694-867X
№2(3)/2023, 93-100

УДК: 159.99.316

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_13](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_13)

КЫРГЫЗ ОЙЧУЛДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ОЙ ТОЛГООЛОРУ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ
PSYCHOLOGICAL REFLECTIONS OF KYRGYZ THINKERS

Тентигенова Асел Ибираимовна
Тентигенова Асел Ибираимовна
Tentigenova Asel Ibraimovna

урук окутуучу, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
старший преподаватель, Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева
Senior Lecturer, Bishkek State University named after K. Karasayev
tentigenova@mail.ru

КЫРГЫЗ ОЙЧУЛДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ОЙ ТОЛГООЛОРУ

Аннотация

Бул макалада кыргыз элинин акындарынын, ойчулдарынын психологиялык ой толгоолору талкууланып, психологиялык талдоого алынды. Кыргыз акындарынын өз убагында айтып кеткен акыл насааттарынын азыркы замандагы психологиялык көз караштарга, психологиялык айрым багыттардын идеяларына да дал келээри көрсөтүлдү. Акын – ойчулдардын, жомокчулардын чыгармаларынан психология илимине байланышкан бир топ кызыктуу ойлорун табууга аракет жасалды. Аларын ичинен акын Асан-Кайгы, кыраакы ойчул Толубай Сынчы жана баамчыл Санчы Сынчынын айтып кеткен психологиялык мүнөздөгү кеңештери, түшүнүктөрү талдоого алынып, мисалдар келтирилди. Ошондой эле макалада кыргыз элинин заманчы акындары тууралуу да баяндалат. Алардын инсан психологиясы, социалдык психология, өнүгүүнүн психологиясы, улуттук аң сезимдин калыптануусу жана башка тармактар тууралуу ыр саптарына сереп салынды.

Ачык сөздөр: ойчул, акылмандуулук, аналитикалык ой-жүгүртүү, улуттук эс тутум, аң сезим, жүрүм-турум, психологиялык көз караш.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье обсуждены и проанализированы психологические размышления поэтов, мыслителей кыргызского народа. Раскрыта идея о том, что мудрые наставления кыргызских поэтов в свое время соответствуют современным психологическим взглядам, концепциям некоторых психологических направлений современности. В данной статье были предприняты попытки найти ряд интересных высказываний и взглядов акынов, связанных с психологической наукой. Из них были проанализированы размышления психологического характера, высказанные поэтом Асан-Кайгы, проницательным мыслителем Толубаем Сынчы и проницательным критиком Санчы Сынчы и приведены соответствующие примеры. Также в статье рассказывается о заманчы поэтах кыргызского народа. Приводится обзор их стихов о психологии личности, социальной психологии, психологии развития, формировании национального сознания и других областях.

Ключевые слова: мыслитель, мудрость, аналитическое мышление, национальная память, сознание, поведение, психологические воззрения.

PSYCHOLOGICAL REFLECTIONS OF KYRGYZ THINKERS

Abstract

This article discusses and analyzes the psychological reflections of poets, thinkers of the Kyrgyz people. The idea is revealed that the wise instructions of Kyrgyz poets at one time correspond to modern psychological views, concepts of some psychological trends of modernity. In this article, attempts were made to find a number of interesting statements and views of akyns related to psychological science. Of these, the psychological reflections expressed by the poet Asan-Kaiga, the astute thinker Tolubai Synchy and the astute critic Sanchy-Synchy were analyzed and relevant examples were given. The article also tells about the zamanchy poets of the Kyrgyz people. The review of their poems about personality psychology, social psychology, developmental psychology, the formation of national consciousness and other areas is given.

Keywords: thinker, wisdom, analytical thinking, national memory, consciousness, behavior, psychological views.

Киришүү

Кыргызстанда психологиялык ойлордун калыптануусу бай тарыхка ээ жана ошол тарыхты азыркы күнгө жеткирүүдө, элдин арасынан чыккан жомокчу, акын, манасчы, санжырачылардын салымы чоң. Алар элдин түптүүлүгүн сактаган чыгармаларды элге жайылтып, руханий жактан байытуу милдетин аткарып келишкен. Акындар эпикалык, лирикалык, ырым-жырым жана сатиралык чыгармаларды эсине сактап, аны муундан муунга оозеки түрдө өткөрүп, өзүнүн кенен репертуарына ээ болуп, аны элдин, ошол мезгилдин талабына ылайык жаңы саптар менен кенейтип, эл чогулган жерлерде төгүп ырдашкан. Акындардын төкмөлүк өнөрү калк арасында жогорку деңгээлде бааланган. Акындардын эмгегинин аркасында, кыргыз эли фольклордук мурастарын сактап келген.

Акын - импровизатор, тактап айтканда, кандай гана убакыт болбосун ар түрдүү темада, алдын ала даярданбастан, турган ордунда төгүп ырдоо жөндөмдүүлүгү күчтүү адам. Алардын төгүп ырдоо арсеналы эпикалык ой толгоонун (эпическое мышление) элементтерине бай. Алардын чыгармачылыгындагы эң негизги нерсе – өзгөчө чыгармачылык психология, акындык ой толгоолорунун логикага негизделүүсү, көркөм үндүүлүк, кубулуштарды, айлана-чөйрөнү, предметтерди өзгөчө сүрөттөгөн акындык чеберчилик.

Акындарды коомдо адилеттүүлүктү, кайрымдуулукту даңазалаган адам катары кабыл алса болот, анткени, алар коомдо болуп жаткан терс көрүнүштөрдү сындап, карапайым элдин кайгысына, азабына ортоктош болуп алардын сезимдерин сүрөттөшүп, кайгы-мундарын тең бөлүшүп ырдашкан.

Алардын ичинен адамдардын психологиялык абалын терең түшүнүп, эмпатиялык мазмундагы ыр-саптарын жарактан акын Асан Кайгыга (XIV-XV кыл.) токтолсок. Асан Кайгы айкөлдүгү, акылмандыгы, болочокту көрө билген көрөгөчтүгү, жакшы менен жаманды, ааламат менен апаатты алдын-ала айткан олуялыгы, санат-термелери, нускалуу кептери менен ысымы кылымдан-кылымга кыдыра уламага айланган залкар акындардын бири.

Асан Кайгынын чыгармачылыгында психология илиминдеги эмпатия жана конгруэнттүүлүк түшүнүктөрү даана ачылып берилген. Ал адамдардын жандуу жаратылыштын баардыгына көрсөтүлгөн ырайымсыздык мамилелерине каршы болуп, алардын абалын өзүнүн жан дүйнөсү менен сезе билген:

Салган тамы жок, кылган камы жок,
 Алган даны жок, баккан малы жок,
 Мал багарга алы жок, көзү-башын көгөртүп,
 Баягы көгөн байкуш кантти экен?
 Жатаарына жайы жок, көрө турган көзү жок,
 Чымын байкуш кантти экен?
 Суукка муздап, сөөгү сыздап,
 Чалбарларын кие албай,
 Чалдар байкуш кантти экен?
 Байпактарын кие албай
 Балдар байкуш кантти экен?
 Келин тил албай, жөн басып жүрө албай,

Кемпир байкуш кантти экен?

Алдейлерге эне жок, асырарга ата жок,

Жетим байкуш кантти экен (Орозалиев, Мусаева, 2013. 154-б.).

Адамдардагы боорукердик (эмпатия) пассивдүү жана сыртынан гана көңүл буруу ирээтинде болбостон, жардамга, кеңешке муктаж бардык жандуу жаратылышка чын дилинен көңүл буруп жардам берүүнү талап кылат. Асан Кайгы адам баласын бири-бирине жакшылык кылууга, жардам берүүгө табиятынан жөндөмдүү экенин белгилеген. Психология илиминде адамдардын бири-бирине жардам берүүгө багыт алуусу просоциалдык жүрүм-турум түшүнүгү аркылуу мүнөздөлөт. Батыш окумуштуулары айткандай эле Асан Кайгынын ою боюнча да «жардам берүү жөндөмдүүлүгү» ар бир адамда ар кандай дэңгээлде калыптанат. Аны өнүктүрүү үчүн жөн гана жакшы көрүп, кайгысын тең бөлүшүп койбостон, жакшы менен жаманды, акылмандуулук менен акмактыкты, адилеттүүлүк менен наадандыкты, кайраттуулук менен коркоктуку ажырата билүү керектигин айткан (Акматалиев, 2003, 45-б.).

Адамдардагы боорукердик сапаттан сырткары сүйүү сезимин эң жогорку жана эң баалуу сезим деп эсептеген (эмоция тууралуу теорияларда да сүйүү базалык эмоция деп белгиленет). Сүйүү адамдарды бириктирип, өз ара байланышты жакшыртып, ынтымакка жана тынчтыкка чакырат деп түшүндүрөт. Акын бир гана сүйүү жана боорукердик адамдардын ортосунда гармониялык мамиленин калыптануусуна алып келет деп ишенген. Ал «жакын адамга болгон сүйүүдөн» (любовь к ближнему) «алыс адамга болгон сүйүү» (любовь к дальнему) маанилүүрөөк деген. Ал эң алгач адамдарды коомду, жалпы элдик максаттарды, коомдук баалуулуктарды сүйүүгө чакырган. Жаратылышка, жан-жаныбарларга, адамга, ишине болгон сүйүүсү кайсы гана жерде болбосун, адамдын жүрөгүндө жашашы керектигин айткан (Сейитбекова, Мирзакматова, 2022).

Асан Кайгы жарык дүйнөгө келгенден өмүр өткөнгө чейин согушту, ыр-чырды, мыкаачылыкты, таш боордукту, ырайымсыздыкты - бир сөз менен айтканда пендечиликтеги бардык терс көрүнүштөрдү сынга алып жүрүп өткөн. Тек гана ал Кудай Тааладан, адамдардан бейпилдикти, теңдикти, эркиндикти, барчылык менен токчулукту, үйрүлө түшкөн боорукерчиликти, кайрымдуулукту, акыйкаттыкты, адилеттүүлүктү тилеп, издеп, кейип-кепчип жүрүп, арманда көзү ачык өтүптүр. Ал бүтүндөй элдин тарткан азабын, көргөн кордуктарын, элди жоо, доо басып, чабылып-чачылып, самандай сапырылганына өтө кейип, өзгөчө жаны ачып, басса-турса да «элимдин келечеги, көргөн күнү, жан-жаныбарлары, макулуктары не болот» деп кейип, убайым жеп, кайгы тартып жүргөндүктөн эл Асанды «Асан Кайгы» деп калыптыр. Бара-бара ал ысым муундан-муундарга өтүп, ылакапка айланган экен.

Ал сүйүүнү боорукердиктин эң негизги шарты катары караган. Боорукердик жөндөмдүүлүгү инсандын эң негизги сапаттарынын бири. Бүгүнкү күндөгү психология илиминде эмпатия түшүнүгү адамдын башка адамдардын кайгы-капасын элестете билүү жөндөмдүүлүгү же башка адамдын эмоционалдык дүйнөсүнө тартыла билүүсү деп түшүндүрүлөт. Ошентип кыргыз ойчулдарынын ичинен Асан Кайгыны эмоционалдык психологиянын негизги суроолорун көтөргөн жана адам эмоциясын талдоого аракет кылган десек болот.

XIV-XV кылымдардагы кыргыз коомчулугундагы социалдык көйгөйлөргө кыраакы ойчул Толубай Сынчы да кайдыгер караган эмес. «Сынчы» – деп элибизде аналитикалык ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, көрөгөч, баамчыл адамдарды айтышкан. Алар адамдын келечеги, ички сапаттары жана адамзаттын жашоосуна байланышкан, сырткы айлана чөйрөгө, көпчүлүккө маалым болбогон адамдардын, жаныбарлардын, буюм – тайымдардын сапаттары туураалуу ой-пикирлерди айтышкан.

Толубай сынчы-элдик уламыш боюнча XIV-XV кылымда жашаган кыргыз сынчысы жана акылман-ойчулу. Толубай Сынчы жаратылыштын жана коомдук турмуштун маселелерин таанып-билүүдө алысты көрө билген адам болгондугу айтылат. Ал Жаныбек Хандын тушунда жашап, өз заманында жаныбарлардын касиетин, өзгөчө жылкылардын күлүктүгүн, тулпар чыга тургандыгын алдын ала баамдай алгандыгы, көрөгөчтүгү, сынчылыгы менен даңазаланган мыкты саяпкер болгон экен. Толубай Сынчы эл арасында чечендиги, акылмандыгы менен да таанымал болуп, ханга да тайманбай сөз кайрыган, элди ынтымакка чакырган инсан катары айтылат (Орозалиев, Мусаева, 2013, 159-б.).

Толубай сынчынын ойлорунда социалдык психологиядагы социалдык багыт алуу (социальная установка) альтруизм, өзүнө-өзү баа берүү (самооценка) жана өздүк кадыр барк (самоуважение) ж.б. бир топ маселелер камтылган. Мисалы, анын «Жакшы болчу жигиттер алсызга карашат, жаман болчу жигиттер тууган менен касташат» деген акылман оюнда жалпы уруу мүчөлөрүнүн башкаларга жардам көрсөтүп, камкордукка алуусу, коомдук биримдикти сактоонун негизги шарты экендигин айткан.

Ошондой эле альтруисттик журум – турум аркылуу адам өзүнүн ички дүйнөсүн гармониялаштырып, социалдык маанилүүлүгү, өзүн-өзү сыйлоосу артаарын белгилеген. Толубай Сынчы мындай деген ойду: «Кимдир бир бирөөгө кандайдыр бир жакшылык кылып, жардам берүү менен, адам өзүнө биринчи жардам берет: ички руханий канааттанууга ээ болуп, өзүнө-өзү баа берүүсү (самооценка) жана өздүк кадыр баркы (самоуважение) көтөрүлөт» (Рукописный фонд, 16-б.).

Кыргыз элинин тарыхында изин калтырган Санчы Сынчы тууралуу да айта кетүүгө болот. Анын өз аты – Сансыз. Өмүр баяны жөнүндө так маалымат жок. Уламыштарга жана эл оозундагы болжолго караганда Санчы Сынчы солто (же эштек) уруусунан чыгып, XVI кылымдын аягы, XVII кылымдын башында жашаган экен. Бул маалымат чындыкка көбүрөөк жакын көрүнөт. Ал көргөнүн тартынбай айткан, айтканы айткандай келген өтө кыраакы, баамчыл киши болгон. Анын да айткан сөздөрү толук сакталып калган эмес. Эл оозунда белгилүүлөрү: Солто бийдин уулдарын, Болот бийден тарагандары, Кудаян ханды, Алдаш Белек уулун сындап айткандары сакталып калган:

Кой-кой десем болбойсун
Компондогон Кудаян,
Кордугунду койбойсун.
Көргөнүмдү айтамын,
Акыры түбү оңбойсуң.
Сен кара жолтой хандырсың,
Кадемиң каткан жандырсың.
Ушу сенин тушунда,
Журт бузулат ушунда.

Калың кыргыз бузулат,
Качып, бозуп кысылат.
Калкка тиет кесириң,
Как талаада калат жесириң (Рукописный фнд, 16-б.).

Санчы Сынчы элдин кайгы-муңуна себепкер болгон адамдарды сынга алган. Элдин социалдык абалы жөнүндө көп ойлонуп, кедейчиликтин азабын чегип жаткан мекендештерине боору ачыган. Коомдо социалдык жоопкерчилик түшүнүгүн жогору койгон. Ал ар бир адам өзүнүн үй-бүлөсүн, урук -туугандарынын жана коомдун астында моралдык милдетин жакшы түшүнүүсү керек деп эсептеген. Жоопкерчилик эркиндик түшүнүгү менен тыгыз байланышта каралган. Ал эркин адам өзүнүн жоопкерчилигин сезген адам деп белгилейт. Санчы Сынчы адамдардан: «Бирөө миңин ойлосун, миңи он миңин ойлосун» – деген сөзүн дайыма колдонуу менен олуттуу кадамдарды жасоосун талап кылган. Ошондо гана социалдык, саясий жана экономикалык кыйынчылыктарды адам жеңип, бейпил жашоого жете алат деген ойлорун айткан (Орозалиев, Мусаева, 2013, 160-161-б.).

Ошентип, кыргыз ойчулдарыбыздын эмгектерин талдоо менен алардын чыгармаларында психологиялык түшүнүктөрдүн орун алганын белгилегенге аракет кылдык. Ошондой эле кыргыз элинин кулк мүнөзү, менталитети улуу ойчулдарыбыздын ой-толгоо, санат-насыяттарына сугарылып калыптангандыгын да көрө алдык. Айтып кеткен ойчулдарыбыздын чыгармалары кыргыз элинин философиялык көз караштарын гана чагылдырбастан бир топ социалдык, психологиялык түшүнүктөрдү камтыйт деген тыянакка келдик. Алардын даанышмандык, нравалык сабактары коомчулукта социалдык ролдордун, социалдык ченемдердин алкагында өзүн-өзү алып жүрүү эрежелеринин калыптанышына да чоң таасирин тийгизип, адамдардын өзүн-өзү башкаруу жөндөмдүүлүктөрүн арттырууга багытталган. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин коллективдүү эс тутумунун жана улуттук аң сезиминин калыптануусунда кыргыз ойчулдарынын эмгеги чоң экендигине ынандык ().

Психология илими үчүн заманчы акындарыбыздын да чыгармачылыгы өзгөчө кызыгууларды туудурат. Заманчы акындар - кыргыз элинин коомдук аң сезиминин калыптанышына абдан таасир калтырган. Алар өздөрүнүн чыгармаларында социалдык толкундоолорду жараткан патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн, Россия менен байланышкан мезгилдин карама-каршы жактарын чагылдырып ырдашкан.

Заманчылардын көрүнүктүү өкүлдөрү Калыгул (1785-1855) (Калыгул Бай уулу, 2003, 200-б.), Арстанбек (1824-1874) (Арстанбек, 1997, 9-б.), Молдо Кылыч (1866-1917) (Кыргыз Поэзиясынын Антологиясы, <http://bizdin.kg/elib/kitepter/>) болгон. Алардын чыгармалары кыргыз коомунда үстөмдүк кылган патриархалдык – уруучулук мамиле, ислам дининин үстөмдүгү XIX-кылымдын аягында XX-кылымдын башында жергебизде болуп өткөн тарыхый окуяларды чагылдырган. Заманчы акындар өз чыгармаларында ошол мезгилдеги коомго эле эмес, андагы жашап турган адамдардын жүрүш-турушуна, кулк мүнөзүнө, социалдык-психологиялык абалына мүнөздөмө беришкен. Башкача айтканда өз мезгилинин социалдык психологдору болгон десек да жарашаар. Ошону менен бирге алар инсан психологиясы, инсандын калыптануусуна социалдык чөйрөнүн тийгизген таасири тууралуу суроолорго да көңүл бөлүшкөн. Алар өз чыгармаларында Россия менен мамиле түзүлгөн

доордун карама каршылыктуулугун, адамдын ниетинин, алардын көз караштарынын, ойлонуусунун өзгөрүшүнө тийгизген таасирин ачып беришкен.

Заманачылардын чыгармаларында жеткилең идеалдуу адам түшүнүгү да болгон. Кыргыздарда бул түшүнүк өзүнө ак ниеттик, эр жүрөктүүлүк, чынчылдык, жөнөкөйлүк, жолдошчулук, өз керт башынын гана камын ойлобоочулук сыяктуу белгилерди камтыган. Заманчы акындар жашоонун жаңы шартында өсүп келе жаткан жаштар баалуу адамдык касиеттерин жоготуп коюшат деп коркушкан. Адам эмне болуп бара жатат? Бул акындар жооп берүүгө аракеттенишкен негизги суроо болгон. Алар адамдар жаман жакка ооп бара жатат деп эсептешкен жана насаат сөздөрү менен бул процессти токтотууга аракет кылышкан. Ушул мезгилде адамдын табияты, үмүттөрү, умтулуулары, коркунучтары, баалуулуктары, тиричилик аракеттери сыяктуу суроолорду талдоо менен батыш жана орус окумуштуулары да алек болгон.

Жалпылап айтканда, заманчы акындар татыктуу жашоо образы, адамдар жана аларды курчап турган айлана-чөйрө тууралуу ойлорун айтып калтырышкан. Ар бир эле элде үлгүлүү (идеальный), жакшы адам туураалуу түшүнүктөр бар. Кыргыз элинде мындай адам деп ак ниет, кайраттуу, чынчыл, адилеттүү, жөнөкөй, достукту баалаган, эл камын ойлогон адам эсептелинет. Акындар, жаштарды жаңы турмуштук шарттарда жогорудагы айтылган адамдык асыл сапаттардан айрылып калат деп чочулашкан. Адамдар эмне болуп, кайсы жолдо баратышат? – бул акындарды ойлонткон жана ага жооп берүүгө аракет кылган эң негизги суроосу болгон. Акындар өздөрү жашап турган коомго, мезгилге, адамга баа беришкен. Келечектин белгисиздигине, учурдун жеткиликсиздигине, өткөндүн кайталангыстыгына өкүнүү менен карашкан (Исаков, Асанова, Абытова, 2023).

Кыргыз акындарынын ой-жүгүртүү деңгээлинин, табигый же социалдык көрүнүштөрдү талдоо, ага баа берүү потенциалдарынын жогору болгондугу белгилүү. Алардын чыгармаларында өмүр, өлүм көрүнүштөрүнө философиялык, психологиялык көз карашта баа берилет. Көпчүлүк ойчул акындардын ойлору батыш психологдорунун ойлоруна шайкеш келээрине ынанса болот. Акындар жөн гана сөз ээси эмес, өз доорунун акылман ойчулдары, агартуучулары болгон. Эгер бул улуу адамдар окуп билим алган болсо кыргыз психологиясынын баштоочулары болушмак деген ой да кетет.

Ошентип, биз кээ бир гена улуу ойчулдарыбыздын чыгармаларындагы психологиялык көз караштарды, социалдык колдоо идеяларынын өнүгүүсүн үстүртөдөн карап өттүк. Ата-бабаларыбыздын акылман ойлору Кыргызстанда психология илиминин мындан аркы өсүшү үчүн да чоң маанигезе десек болот.

Адабияттар

1. Арстанбек. Б., 1997. 9-б.
2. Асан Кайгы, Токтогул, Кет Бука. НАН КР. Түз А.Акматалиев., - Б.: 2003. С.45.
3. Исаков, К., Асанова, Д., Абытова, Г. (2023). Философская проекция деградации человека в произведениях Ч. Айтматова. *Вестник Ошского государственного университета. Философия. Социология. Политология*, 1(1), 23-31. извлечено от <https://journal.oshsu.kg/index.php/filos-sos-pol/article/view/850>

4. Калыгул Бай уулу . Избранное / Подгот . текста, сост., перевод с кыргызского на рус. яз. М.А. Рудова. – Бишкек: АРХИ, 2003. – 200 с.
5. Кыргыз Поэзиясынын Антологиясы. 1 Том. 4 Бап. Молдо Кылыч Шамыркан уулу «Зар заман». <http://bizdin.kg/elib/kitepter/>
6. Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К. Философия социальной работы: учеб. пос.- Б.: Изд-во УДПКР, 2013. С154.
7. Рукописный фонд. Инв. № 92 (294) – С. 16.
8. Сейитбекова, С., & Мирзакматова, О. (2022). Язык, культура и коммуникация. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 200-206. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_200